

SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN YENİSEY YAZITLARININ MOĞOLİSTAN YAZITLARINDAN FARKLILIKLARI ÜZERİNE NOTLAR*

Erhan AYDIN**

Özet

Yenisey yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca bulunan, bugün toplam sayısı 200'ü aşan yazıtlardır. Bu yazıtlardan Uybat III (E 32) Yazıtı ilk bulunan yazıt olduğu hâlde, 1889 yılında, N. Yadrintsev tarafından, Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin adına dikilen iki büyük yazıt bulununcaya kadar, bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktaydı. V. Thomsen'in bu alfabedeki harfleri çözmesinden sonra çalışmalar, daha çok Moğolistan bölgesi üzerinde yoğunlaşmış, bu yazıtları okuma girişimleri de olmuştur. Bu anlamda özellikle W. Radloff, S. Ye. Malov ve H. N. Orkun'un adını anmak gerekir.

Yenisey yazıtlarının daha çok bölgede yaşamış olan Kırgızlar, Azlar ve Çikler tarafından dikildiği düşünülmeyle birlikte yazıtlarda herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Bu yazıtlar, söz varlığı açısından özellikle Moğolistan'da bulunan ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'nın kağanları ve yöneticileri tarafından dikilen yazıtlardan farklı olduğu düşünülmektedir. Makalede, Yenisey yazıtlarında geçen ve bölgeye özgü olduğu düşünülen kimi sözcükler, Moğolistan'daki yazıtlarla karşılaştırılmıştır. Böylelikle kimi sözcüklerin diyalektik sözcükler olduğu kanaati ortaya çıkmıştır. Güney Sibiryta bölgesi halklarının söz varlığındaki farklılıklardan hareket edilerek bu bölgede yaşamış halkların sosyal yaşantısı üzerinde de çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yenisey Yazıtları, II. Türk Kağanlığı Yazıtları, Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı, Leksikoloji.

NOTES ON THE DIFFERENCES BETWEEN YENISEI AND MONGOLIA INSCRIPTIONS BASED ON VOCABULARY

Abstract

Yenisei inscriptions are inscriptions along the Yenisei River having a total number of 200. Among these inscriptions, although the first discovered one was Uybat III (E 32) Inscription, not much had been known about the characteristics of the alphabet and who they belonged to until the inscriptions remained from the 2nd Turkish Khanate was found in 1889 by N. Yadrintsev. After the decipherment of the letters in this alphabet by Thomsen, researches mostly focused on the Mongolian area, and attempts were also made to read these inscriptions. In this sense, we should mention the names Radloff, S. Ye. Malov and H. N. Orkun.

Although it is generally been thought that the Yenisei Inscriptions were erected by the Kirgiz, Az and the Çik people, who mostly lived in the area, the inscriptions themselves do not indicate any date in them. In terms of the vocabulary use, these inscriptions are somewhat different from the inscriptions erected by the rulers of the 2nd Turkish Khanate and the Uyghur Khanate, located in Mongolia. Etymological studies with regards to the analyzed words are also within the scope of this article. Some conclusions, too, have been derived. Also, an effort has been made to come to the conclusion that words which are not witnessed in other runic texts are of dialectic origin, and peculiar to a dialectic.

* Bu makale, 24-28 Eylül 2012'de Ankara'da düzenlenen VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'na sunulmuş bildirinin, yeniden düzenlenmiş biçimidir.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Malatya/Türkiye. E-posta: erhan.aydin@inonu.edu.tr

Key Words: Yenisei Inscriptions, Second Turkic Khanate Inscriptions, Uyghur Khanate Inscriptions, Vocabulary, Lexicology.

Giriş

Yenisey yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca, hangi boylarca dikildiği çok belli olmamakla birlikte daha çok Kırgızlar tarafından dikildiği sanılan ve bugün toplam sayısı 200'ü aşan yazıtlardır. Bu yazıtlardan Uybat III (E 32), ilk bulunan yazıt olduğu hâlde, 1889 yılında N. Yadrintsev tarafından, II. Türk Kağanlığı'nın tahtında oturan Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin adına dikilen iki büyük yazıt bulununcaya kadar bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktaydı. V. Thomsen'in bu alfabedeki harfleri çözmesinden sonra, çalışmalar daha çok Moğolistan bölgesi yazıtları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Yenisey yazıtlarından bazı harfler, Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarından, ya şekil itibarıyla farklıdır ya da başka sesleri karşılamaktadır. Bu konu üzerinde yeterince durulmuş ve özellikle Yenisey yazıtlarının tarihlendirilmesi konusunda epeyce şey söylenmiştir. Bunlar, bu makalenin çerçevesi dışında kalacaktır. Makalede, Yenisey yazıtlarıyla Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarının söz varlığı karşılaştırılacak ve tespit edilen sözcükler üzerinde durulacaktır. Yenisey yazıtları söz varlığı açısından temelde, özellikle Moğolistan'da bulunan ve II. Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı tarafından dikilen yazıtlardan farklı değildir. Ancak Sayan–Altay bölgesi halklarından, özellikle Kırgızlardan kaldığı düşünülen bu yazıtlarda kimi sözcükler farklı anlamlarda kullanılmış, kimi sözcükler ise başka yazıtlarda tanıklanmadığı için bölgeye has, diyalektik sözcükler olarak değerlendirilmiştir. Yenisey bölgesi yazıtlarında tanıklanan ancak başka yazıtlarda tanıklanmayan, yani tek örnek olarak değerlendirilebilecek sözcükler şunlardır: *begrek*, *boto*, *bugu*, *çök*, *elik*, *eşin-*, *ézençü*, *gaşga*, *ingen*, *irbiş*, *kökmek*, *küzençü*, *ogadma-*, *ögürdü* (~*ögirdü*), *say*, *seçlin-*, *teñ*, *tezig*, *tokış*, *tul*, *turña*. Bu sözcüklerle ilgili ayrıntı için bk. (Aydın, 2013).

1. Söz Varlığı Çerçevesinde Yenisey Yazıtlarında Tespit Edilen Farklılıklar

Yenisey yazıtlarından elimizde metni bulunan 170 civarında yazıt incelenmiş ve özellikle Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlarla karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler aşağıda bulunmaktadır. Bunlar alfabe sırası ile verilecek olup bölü “/” işaretinin solundaki rakam, yazıtın numarasını, sağındaki rakam ise satırı göstermektedir. Eğer sadece tek bir rakam varsa bu rakam yazıtın numarasıdır. Bu durumda yazıtın tek satırlı olduğu anlaşılmalıdır. Yenisey yazıtlarının tam ve güncel bir listesi makalenin sonunda verilmiştir.

1.1. erdem ‘kahramanlık’ 2/3, 2/4, 5/1, 10/6, 11/9, 13/1, 13/3, 23/2, 24/7, 26/5, 26/5, 28/1, 28/9, 29/2, 29/4, 29/7, 29/8, 30/1, 30/4, 31/2, 32/1, 32/8, 32/10, 32/10, 32/16, 40, 41/1, 41/3, 41/6, 42/7, 42/7, 43/3, 44/1, 44/5, 46/2, 48/2, 48/9, 49/3, 51/2, 52/2, 53/2, 56/2, 60/2, 66/2, 68/14, 68/15, 68/19, 70/3, 73/7, 98/4, 108/1, 108/2, 109/4, 109/4, 110/2, 110/3, 149/2, 152/1, Kök Haya/1

Yenisey yazıtlarının en çok kullanılan sözcüklerinden olan *erdem*, ‘kahramanlık, cesaret’ biçiminde anlamlandırılabilir. Neredeyse her yazıtta birkaç kez geçen bu sözcük, Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçmemiş, yalnızca Küli Çor Yazıtı'nın 4, 7 ve 12. satırlarında olmak üzere toplam üç kez tanıklanmıştır (Aydın, 2015a: 170). Yenisey yazıtlarında bu kadar sık kullanılması oldukça ilginçtir. Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarında daha çok *alp* unvanının kullanıldığı görülmektedir.

1.2. esizim “‘ne yazık!’ ‘ne acı!’ anlamında bir acınma ünlemi’ 1/1, 3/2, 3/6, 5/3, 9/1, 10/1, 10/1, 10/3, 10/4, 10/10, 11/2, 11/4, 13/4, 14/2, 14/3, 15/3, 16/1, 16/1, 16/3, 19/2, 19/3, 21/3, 25/2, 25/3, 27/3, 41/1, 41/1, 41/3, 41/3, 41/7, 41/9, 42/2, 42/2, 42/4, 43/6, 44/4, 45/5, 45/6, 45/6, 45/6, 45/7, 45/7, 45/7, 45/8, 45/10, 46/1, 46/1, 48/4, 49/1, 49/1, 50/1, 51/1, 51/2, 55/2, 56/1, 58/2, 59/2, 61/1, 61/2, 62, 65/2, 65/3, 68/2, 68/5, 68/23, 69/2, 92/3, 100/2, 100/3, 109/3, 109/5, 110/3, 110/4, 147/5, 149/3, 149/4, 149/5, 152/3, 152/4.

esizlerim “‘ne yazık!’ ‘ne acı!’ anlamında bir acınma ünlemi’ 147/5.

esizni “‘ne acı!’ ‘ne yazık!’ anlamında bir acınma ünlemi’ Adrianov/3.

Yenisey yazıtlarının en önemli özelliklerinden biri, bu yazıtlarda aşırı duygusal cümlelerle karşılaşılmasıdır. Özellikle eşten ve diğer aile bireylerinden ayrılmanın konu edinildiği yazıtlarda *esizim*, *esizlerim* ve *esizni* biçiminde acınma ünlemleri sıklıkla kullanılmıştır. Moğolistan’daki büyük kağanlık yazıtlarında tanıklanmayan bu acınma ünleminin Sayan–Altay yöresine has bir sözcük olduğu öne sürülebilir. Ünlem, Moğolistan bölgesi yazıtlarından olan Höl Asgat Yazıtı’nda tanıklanmıştır. Bk. (Ösawa, 2010), (Ünal, 2015).

Bu acınma ünlemini, Radloff, Orkun ve Malov gibi ilk naşirlerin, daha çok *sizim* veya *sizim e* biçiminde okudukları ve çokluk 2. kişi zamiri olarak düşündükleri bilinmektedir. Sözcüğün, kişi zamiri değil de bir acınma ünlemi olduğunu ayrıntılı biçimde işleyen T. Tekin olmuştur (Tekin, 1964). J. R. Hamilton, *esiz* sözcüğünü *ed-siz > *essiz* biçiminde düşünür (1986: 15). Tekin, Hamilton’ın kitabını tanıttığı yazısında *esiz* ünlemine de değinerek eski Türkçeden önceki dönemlerde *ds > *ss* benzeşmesinin mümkün olmadığını belirtir (1987: 253).

R. Alimov, *esiz*’in bugünkü Kırgızca ve Özbekçedeki anlamlarıyla ondan türemiş eski Türkçe *esirke*– fiilinin başlangıç anlamına dayanarak onun eski Türk yazıtlarındaki sözlük anlamının ‘değerli, kıymetli’ → ‘zavallı, esef edilecek’ (sınırlı anlam kötüleşmesi) → ‘yazık’ (ünlem, leksik anlamın kaybolması)’ biçiminde bir anlam değişmesine uğradığını belirtir. Sözcüğün, iyelik ekli biçimlerini de benzer biçimde anlamlandırır: *esizim* ‘kıymetlim, azizim’, *esizlerim* ‘kıymetlilerim, azizlerim’, *esiziy* ‘kıymetlin, değerlin’ (2013b: 38). Ayrıca krş. (Bazin, 1993: 37–38); (Tekin, 2000: 82–83); (Erdal, 2004: 354); (Aydın, 2015b: 35-36).

1.3. esni “‘ne acı!”, “‘ne yazık!’ anlamında bir acınma ünlemi’ 15/1, 29/8, 49/3, 147/1.

Yenisey yazıtlarının ilginç acınma ünlemlerinden biri de *esnidir*. Tespitlerimize göre 4 yazıtta toplam 4 yerde geçmiştir. Bu acınma ünlemi, Talas II, Talas VIII, Talas XI yazıtlarında ve Yar–Hoto runik grafitilerinde de tanıklanmıştır (Alimov, 2014: 66, 111, 126), (Erdal, 1993). Tekin’in, bu acınma ünlemini Çuv. *asin*– ‘hatırlamak’ fiiline bağlayarak ‘hatırlayın!’ biçiminde kabul etmesi önemli bir görüştür (2000: 85). Acınma ünlemiyle ilgili diğer görüşler için R. Alimov’un çalışmasına bakılabilir. Bu çalışmada, önceki yayımcıların ünlemle ilgili görüşleri de ayrıntılı bir biçimde verilmiştir (Alimov, 2008). Moğolistan’daki kağanlık yazıtlarıyla diğer yazıtlarda görülmemesi oldukça ilginç olmakla birlikte, Talas II, VIII, XI yazıtları ile Yar–Hoto grafitilerinde tespit edilmiş olması, ünlemin belli bölgeye has sözcüklerden olduğu savımıza engel değildir. Ayrıca krş. (Aydın, 2015b: 63-64).

1.4. kagan ve katun: *Kagan* ve *katun* sözcükleri Yenisey yazıtlarında tanıklanmamıştır. *Kagan* sözcüğü kullanılmadığı için doğal olarak *katun* da kullanılmamıştır. Ancak *kan* unvanı ‘kağan’ anlamıyla tanıklanmıştır (Aydın, 2016a: 16). Kağan unvanıyla ilgili çok fazla etimoloji denemesi yapılmış olsa da en çok taraftar bulacak gibi görünen görüş A. Vovin’in önerisidir (2007: 178). Daha önce G. Doerfer’in de değindiği bu görüş kısaca şu şekildedir:

	Male	Female
Supreme rulers	ka-ga-n	ka-ga-tu-n
Lesser rulers	ka-n	ka-tu-n

Vovin, *-ga-* ekinin büyüklük bildiren bir ek (augmentative suffix) olduğunu belirler (2004: 129). Vovin, unvanın Xiongnu 匈奴 ve Yenisey dillerine kadar uzanmasının muhtemel olduğunu belirtip unvanın Xiongnu *qa?-Gā ‘great ruler’ kökenli olduğunu, buradan Xianbei 鮮卑 tarafından ödünçlendiğini ve Mo. teklik eki *-n* ve çokluk eki *-d* ekiyle kullanıldığını belirler. Ancak *katun* ve *kagatun* sözcüklerinin Xianbei 鮮卑’de tanıklanmadığını, hakkında çok az şey bilinen ve İç Asya dili olduğu hâlde diğer dillerle herhangi bir yakınlık tespit edilemeyen Ruanruan 柔然 dilinde tanıklanmış olduğunu belirtir (2007: 184). Kağan unvanı hakkındaki diğer görüşler için krş. (Aydın, 2011a: 163–164).

Katun sözcüğü de Doerfer ve Vovin’in önerisinden hareket edildiğinde *ka kökü ile ilişkili olduğu için ancak ‘kağanın karısı, hatun’ anlamında olabilir. *Katun* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında E 3/4, E 12/2, E 12/4, E 72/1, E 144/1, E 145 yazıtlarında olmak üzere toplam 6 kez tanıklanmıştır. Ancak bütün *katun*ların ‘kağanın karısı, hatun’ anlamında değil de *Katun* Irmağı’nı karşıladığı ortaya konmuştur. Krş. (Aydın, 2011b: 255).

1.5. kēş ‘okluk, sadak’ 3/2, 10/5, 25/3.

Bu sözcük, Moğolistan’daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Kâşgarlı’da 7 kez tanıklanan sözcük için, Oğuz ve Kıpçakların bilmedikleri kaydedilmiştir (Atalay, 1991: 334), (Dankoff–Kelly, 1984: 212). Sözcük, Kıpçak metinlerinde hem *kēş* hem de *kiş* biçiminde tespit edilmiştir (Toparlı vd., 2003: 141, 150). Ancak sözcüğün *e*’sinin kapalı olduğu bilinmektedir. Ed–Dürre’de elif ile yazılmıştır (Toparlı, 2003: varak 11a). Codex Cumanicus’ta da bir kez geçen sözcükteki *e* sesinin açık mı kapalı mı olduğu belirtilmemiştir (Grønbech, 1942: 141). Sözcük, günümüz Türk lehçelerinden Kar.–Mal. *kēş* ‘ok kılıfı, sadak’ biçiminde tespit edilmiştir (Tavkul, 2000: 256). Ayrıca Yak. *käsax* ‘kolçan’ (VEWT 258), Kar. *kēş* ‘ok kılıfı’ (Çulha, 2006: 76).

Sözcükle ilgili ilk açıklamayı Thomsen yapar. Thomsen, Radloff’un *b*² okuduğu sesin kapalı *e* olması gerektiğini önerdiği yazısında, sözcüğün *kēş* olması gerektiğini ve *kēşig* yapısındaki *-ig* ekinin de belirtme hâli olduğunu belirtir. Ancak, Thomsen’in, sözcüğün anlamında kesin bir görüşe sahip olmadığı söylenebilir. Thomsen, kimi Türk lehçelerinde kullanılan ‘kuşak’ anlamındaki sözcükle aynı olabileceğini düşünür ama emin değildir (2002: 312–313). Clauson, Yenisey yazıtlarının dışında tanıklanmadığını, sözcüğün Mo. biçiminin *sagadak/sa’adak* ‘arrow case’ olduğunu belirtir (ED 752b). Radloff, sözcüğün Farsça olduğunu bildirir (1911: 1180). Ancak Doerfer, bunun kesin olmadığını söyler. Ayrıntı için bk. (TMEN III, No. 1697). Ayrıca krş. *kēş* ‘kolçan’ (DTS 303). Räsänen ise, yazıtlarda geçen örnekle Kâşgarlı’daki ve Codex’teki biçimi verdikten sonra, Türk lehçelerinden örneklerle karşılaştırır. Räsänen’in özellikle, ‘kuşak, kemer’ anlamındaki *kēş* sözcüğü ile birleştirdiği görülmektedir. Osmanlıcadan verdiği *kāş* örneğinin de *kēş* ile ilgisi olmadığı görülmektedir (VEWT 258). ‘Okluk, sadak’ anlamındaki sözcük kapalı *e* ile yazıldığı için açık *e* ile yazılan diğer *kēş* veya *kes*’lerle karıştırılmamalıdır. Hamilton, *ki-ş* [*ke-ş*] olarak belirlediği sözcüğün *ki/*ke ‘içerideki, iç, içe girmiş kısım’ kökünden yapılmış olabileceğini öne sürer (1998: 73). Sözcüğün, çok dar bir alanda kullanımda kaldığı görülmektedir. Bu nedenle, Sayan–Altay halklarının söz varlığının örneklerinden sayılabilir.

1.6. kunçuy ‘eş, zevce’ 1/1, 3/1, 6/4, 7/4, 8/2, 10/1, 11/2, 13/2, 14/2, 16/1, 22/1, 25/1, 27/2, 29/5, 45/6, 46/1, 48/7, 55/2, 59/2, 68/29, 70/2, 73/4, 108/1, 147/2.

Moğolistan bölgesindeki yazıtlarda ‘kağan kızı veya kız kardeşi, prenses’ anlamında kullanılmıştır (Aydın, 2015a: 180). Uygurlardan kalan kağanlık yazıtlarında bu unvanın kullanılmadığı görülmektedir. Sözcüğün Çince den ödünçleme olduğunda kuşku bulunmamaktadır. *kunçuy* < Çin. kung tchu [gongzhu 公主] ‘princess’ (Bazin, 1995: 40). Unvanın, Çincedeki anlamı ‘hükümdarın kızı’ biçimindedir (Ecsedy, 1996: 190). Clauson, sözcüğün, Yenisey yazıtlarındaki anlamının ‘a noblewoman’ olduğunu da bildirir (ED 635a). Kâşgarlı Mahmud, “hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak *katun kunçuy* denir” biçiminde bir açıklama yapar (Atalay, 1991, III: 240). *Kunçuy* sözcüğü, Moğolistan yazıtlarında ‘prensес’ anlamında iken, Yenisey yazıtlarında ‘eş, zevce’ anlamındadır (Scharlipp, 1995a: 49), (Scharlipp, 1995b: 170). Gerçekten de Yenisey yazıtlarında geçen bütün *kunçuy*lar yazıt kahramanının, eşi için kullandığı bir unvandır. Uygur ve Karahanlı metinlerinde aşağı yukarı orijinal anlamında kullanılıyor iken Sayan–Altay halklarında anlam kötüleşmesi diye adlandırılabilir bu durumu, bölge halkının eşlerine duyduğu saygı ile açıklamak mümkün görünmektedir. Ayrıca krş. (TMEN III, No. 1585); (DTS 466); (VEWT 301).

1.7. kuy ‘oba, köy’ 3/1, 6/4, 7/4, 8/2, 10/1, 13/2, 14/2, 16/1, 18/3, 22/1, 26/4, 27/2, 29/5, 45/6, 46/1, 55/2, 59/2, 61/2, 68/29, 70/2, 106/1, 147/2.

Sözcük, Moğolistan’daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Radloff, çok emin olmamakla birlikte Abakan–Altay dillerinde kullanılan *kuy* ‘Höhle, Flussbett, Ufer’ ile aynı sözcük olabileceğini öne sürer ve anlamca aynı olmadığını bildiğini ve sözcüğün yabancı bir dilden ödünçleme olduğunu tahmin ettiğini, bu nedenle de çevirmeden bıraktığını söyler (1895: 363). DTS’ye göre sözcük Çin. kwei [guī 闔]sözcüğüdür (DTS 464). Ayrıca krş. (Malov, 1952: 107). Scharlipp, *kuy* sözcüğünün Çince olduğunu söyledikten sonra *kuy* ‘privater Teil des Hauses’, ‘harem’ anlamında olduğunu belirtir (1995a: 50), (1995b: 170). Clauson ‘the women’s apartments’ olarak anlamlandırdığı sözcüğün, Çince kwei’den ödünçlendiğini ve Uygur metinlerinde *küy* olarak kullanıldığını belirtir. Ünlüsünün kısa olduğunu belirttiği *kuy* sözcüğünün, yerel bir kullanıma sahip olabileceğini öne sürer (ED 674a). Uzun ünlülü *küy* sözcüğünün ise ‘a secluded spot’ anlamında olduğunu belirtip Türkçede kullanılan *kuytu* sözcüğünün kökünün bu olduğunu belirtir; ancak herhangi bir köken açıklaması yapmaz (ED 674a–b). Sonraki Türkçe metinlerde daha çok bu anlamıyla görülen *küy* sözcüğüne rastlanır. Örneğin: Kâşgarlı’da ‘dere; kuytu yer, dip’ anlamındadır (Atalay, 1991: 390).

1.8. sañun ‘general’ 7/1, 12/1, 24/5, 32/7, 48/3, 52/1, 52/3, 71/4, 92/1, 92/2, 109/3.

Çince den ödünçlenen *señun* sözcüğünün art ünlülü biçimidir: < Çin. tsiang–kün [jiāngjūn 將軍] (Bazin, 1995: 39), (Tekin, 1997: 168–169). Sözcüğün, art veya ön ünlülü olmasının Çince ile ilgisi bulunmamaktadır (Ecsedy, 1996: 190). Clauson, Türk ileri gelenlerince üstlenilmiş veya Çin imparatorları tarafından ihsan edilmiş bir unvan olduğunu düşünür (ED 840a–b). Doerfer, Çince adın, Türkçeye *señun*, *sañun* ve *şañun* olarak üç farklı biçimde geçtiğini belirtir (TMEN III, No. 1274). *sañun* sözcüğünün özellikle Uygur döneminde adların sonunda kullanımı için bk. (Zieme, 2006: 117). *señun* biçiminin yalnızca Moğolistan’daki kağanlık yazıtlarında tanıklanmıştır. Ecsedy’ye göre *sañun* unvanının *sagun* sözcüğü ile ilişkisi olabilir (1996: 189, not 26). Ramstedt ise, *sañun* ile *sagunu* birleştirme eğiliminde bulunmamıştır (1951: 74).

Yenisey yazıtlarındaki bu art ünlülü kullanım, diyalektik bir özellik olarak da açıklanabilir. Sözcük, Sayan–Altay halklarının Çin ile olan siyasi ve ticari ilişkileri sayesinde ödünçlenmiş olmalıdır.

1.9. yıta “ne acı!”, “eyvah!” anlamında bir acınma ünlemi’ 3/1, 3/1, 3/2, 10/1, 10/1, 10/4, 10/7, 10/10, 10/12, 10/12, 11/1, 11/3, 11/4, 11/4, 17/2, 17/2, 18/2, 18/2, 18/3, 18/4, 18/5, 19/2, 26/4, 26/12, 27/8, 28/2, 28/6, 28/7, 28/8, 31/5, 32/1, 32/16, 43/2, 44/1, 44/3, 44/4, 44/4, 45/6, 48/2, 48/3, 48/4, 48/6, 48/8, 48/11, 59/6, 59/8, 68/2, 147/1, 147/2, 147/2, 147/4, 147/5, 147/5, 149/3, 149/4, 149/5, 149/5

yıtu “ne acı!”, “eyvah!” anlamında bir acınma ünlemi’ 28/5

Yenisey yazıtlarında sıklıkla geçen *yıta* için farklı okumalar bulunmaktadır. Erdal, *yıta* okuyup ‘alas’ biçiminde anlamlandırır ve Clauson’ın *ayıt*- okuyuşunun yazıtlardaki cümlelerin anlamsal bağlamıyla uyuşmadığını söyler (2004: 354). Hamilton, 1971 yılında Paris’te yayımladığı *Le conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure* adlı eserinde *män özüm itta sansız yer körü yorımış kargäk* cümlesindeki *itta* sözcüğünü *yıta* sözcüğü ile karşılaştırır. Tezcan ise, *itta* sansız söz öbeğini ‘köpekten daha şerefsiz’ olarak çevirmek ister. Burada ayrılma hâli eki anlamında bulunma hâli eki kullanılmıştır. Tezcan’a göre *itta* ile *yıtanın* birleştirilmesi mümkün değildir (1976: 242–243). Bazin ise *yıt*- fiilinden alır ve *yıt*- ‘disparaitre’ fiilinin ünlüsünün art ünlüye dönüşmesi olarak açıklar ve *yıt-a* için ‘nafile, envain’ anlamını verir; *a* ekini ise zarf-fiil olarak düşünür (1993: 38).

Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü LVII. 3’te ‘YTT’ biçiminde yazılmış olan sözcüğü Huart ve Pelliot’nun *yıtta* okuduğunu ve Pelliot’nun Yenisey yazıtlarında geçen *yıta* ile karşılaştırma eğilimini Hamilton da destekler. Hamilton *yıt- ‘yitmek, kaybolmak, kendi sonunu hazırlamak’ fiilinden *-a* ile yapılmış zarf-fiil sayar ve fiildeki ünlülerin sonradan ince sıraya geçtiğini belirtir (1998: 101).

Yenisey yazıtlarında, sıklıkla görülen bu acınma ünleminin özellikle Moğolistan yazıtlarında tanıklanmamış olması, sözcüğün diyalektik bir kimliği olduğuna işaret sayılabilir. Altın-Köl I (E 28) yazıtının 5. satırında geçen *yıtu* biçimi de, eğer yazımda veya harfin teşhisinde bir sorun yoksa, *yıta* olarak görülen acınma ünleminin farklı biçimi olmalıdır.

2. Sonuç

Yenisey yazıtları diğer bölgelerdeki yazıtlardan sayıca daha fazla olduğu hâlde özellikle Moğolistan bölgesindeki yazıtlar kadar ünlü değildir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi herhâlde az satırlı olmalarıdır. Yenisey yazıtlarına söz varlığı açısından bakıldığında kimi sözcüklerin diğer bölgelerdeki yazıtlardan özellikle Moğolistan’daki yazıtlardan farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Elbette Az, Kırgız, Çik gibi Sayan–Altay bölgesi halklarının ödünç sözcükleri, I. veya II. Türk Kağanlığı aracılığıyla aldıklarını düşünmeye gerek yoktur. Bölge halklarının Çin, Tibet ve Araplarla ticari ve diplomatik ilişkileri göz önüne alındığında ödünç sözcüklerin kendileri tarafından alındığı da düşünülebilir. Böylece sözcüklerdeki anlam değişikliğinin nedenlerinin belirlenmesine katkı sağlanmış olur.

3. Yenisey Yazıtları Listesi:

3.1. Numaralı Yenisey Yazıtları:

E 1. Uyük–Tarlak	E 6. Barık II
E 2. Uyük–Arjan	E 7. Barık III
E 3. Uyük–Turan	E 8. Barık IV
E 4. Ottuk–Daş I	E 9. Kara–Sug
E 5. Barık I	E 10. Elegest I
	E 11. Begre

- E 12. Aldı–Bel I
 E 13. Çaa–Höl I
 E 14. Çaa–Höl II
 E 15. Çaa–Höl III
 E 16. Çaa–Höl IV
 E 17. Çaa–Höl V
 E 18. Çaa–Höl VI
 E 19. Çaa–Höl VII
 E 20. Çaa–Höl VIII
 E 21. Çaa–Höl IX
 E 22. Çaa–Höl X
 E 23. Çaa–Höl XI
 E 24. Haya–Bajı
 E 25. Oznaçennaya I
 E 26. Oçurı
 E 27. Oya
 E 28. Altın–Köl I
 E 29. Altın–Köl II
 E 30. Uybat I
 E 31. Uybat II
 E 32. Uybat III
 E 33. Uybat IV
 E 34. Uybat V
 E 35. Tuba I
 E 36. Tuba II
 E 37. Tuba III
 E 38. Ak–Yüs I
 E 39. Kara–Yüs I
 E 40. Taşeba
 E 41. Hemçik–Çırgakı
 E 42. Bay–Bulun I
 E 43. Kızıl–Çıraa I
 E 44. Kızıl–Çıraa II
 E 45. Köjeelig–Hovu
 E 46. Telee
 E 47. Suci
 E 48. Abakan
 E 49. Bay–Bulun II
 E 50. Tuva B
 E 51. Tuva D
 E 52. Elegest II
 E 53. Elegest III
 E 54. Ottuk–Daş III
 E 55. Tuva G
 E 56. Malinovka
 E 57. Saygın
 E 58. Kezek–Hüree
 E 59. Herbis–Baarı
 E 60. Sargal–Aksı
 E 61. Suglug–Adır–Aksı
 E 62. Kanmıldığ–Hovu
 E 63. Ortaa–Hem
 E 64. Ottuk–Daş II
 E 65. Kara–Bulun I
 E 66. Kara–Bulun II
 E 67. Kara–Bulun III
 E 68. El–Bajı
 E 69. Çer–Çarık
 E 70. Elegest IV
 E 71. Podkuninskaya
 E 72. Aldı–Bel II
 E 73. İyme I
 E 74. Samagaltay
 E 75. Kuten–Buluk
 E 76. Ayna I
 E 77. Ayna II
 E 78. Para I
 E 79. Para II
 E 80. Kemer Takımındaki Bronz Levha
 E 81. Kopön Altın Küp I
 E 82. Kopön Altın Küp II
 E 83. Uybat VII

- E 84. Ayna III
E 85. Ayna IV
E 86. Oçurı'dan Taş Tılsım
E 87. Taş Ağırşak I
E 88. Ağırşak–Damga
E 89. Övür I
E 90. Övür II
E 91. Bedelig Valun
E 92. Demir–Sug
E 93. Yır–Sayır I
E 94. Yır–Sayır II
E 95. Hemçik–Bom I
E 96. Hemçik–Bom II
E 97. Hemçik–Bom III
E 98. Uybat VI
E 99. Ortaa–Tey
E 100. Bayan–Kol
E 101. Baykalovo
E 102. Arjan I
E 103. Arjan II
E 104. Oznaçennaya II
E 105. Tuva Koleksiyonundaki Levha
E 106. Çerbi
E 107. Hadinnıg
E 108. Uyük–Oorzak I
E 109. Uyük–Oorzak II
E 110. Uyük–Oorzak III
E 111. Tepsey I
E 112. Tepsey II
E 113. Tepsey III
E 114. Tepsey IV
E 115. Tepsey V
E 116. Tepsey VI
E 117. Tepsey VII
E 118. Turan I
E 119. Sağlı
E 120. Tugutüp I
E 121. Tugutüp II
E 122. İyme II
E 123. Tepsey VIII
E 124. Tepsey IX
E 125. Tepsey X
E 126. Tepsey XI
E 127. Ayna V
E 128. Ayna Parçası VI
E 129. Ayna Parçası VII
E 130. Ayna Parçası VIII
E 131. Bronz Levha
E 132. Uybat VIII
E 133. Kopön Altın Küp III
E 134. Ust–Sos
E 135. Ust–Kulog
E 136. Mugur–Sargol I
E 137. Kres–Haya
E 138. Kara–Yüs II
E 139. Çaptıkov Taşı
E 140. Mugur–Sargol II
E 141. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı I
E 142. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı II
E 143. Ayna Parçası IX
E 144. Novosyolovo
E 145. Mugur–Sargol III
E 146. –
E 147. Yeerbek I
E 148. –
E 149. Yeerbek II
E 150. –
E 151. –
E 152. Şançi III
E 153. Alaş I
E 154. Alaş II

3.2. Numarasız Yenisey Yazıtları

Lisiç'ya I	Kulplu Gümüş Maşrapa
Lisiç'ya II	Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt
Kök Haya	Sargol
Kunya Dağı Kaya Yazıtı	Ozernaya II
Beyskoye Köyünden Gümüş Kama	Edegey I
Knışi Köyünden Bronz Ayna Starı	Edegey II
Kamenka Köyünden Bronz Para	Edegey III
Bronz Para–Krasnoyarsk	Çinge
Devlet Ermitajı'ndan Gümüş Kap	Edegey IV
Kulplu Sedyarski Maşrapası	Edegey V
	Edegey VI

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ALİMOV, R. (2008). Eski Türk Runik Metinlerinde Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 18, s. 35–48.
- ALİMOV, R. (2011). Bir Kez Daha *esiz* Üzerine. M. Ölmez – E. Aydın – P. Zieme – M. S. Kaçalın (hızl.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu*. Bildiriler, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 241–248.
- ALİMOV, R. (2013). Eski Türk Runik Metinlerdeki *esiz* Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49/1, s. 17–38.
- ALİMOV, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.
- ATALAY, B. (1991). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I–IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2011a). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2011b). Remarks on *Qatun* in the Yenisei Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S. 64/3, s. 251–256.
- AYDIN, E. (2013). Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler. *Türkbilig*, S. 26, s. 37–49.
- AYDIN, E. (2015a). *Orhon Yazıtları. Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2015b). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2016a). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, S. 59/2, s. 5–26.
- AYDIN, E. (2016b). Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S. 69/3, s. 285–300.
- BAZİN, L. (1993). Quelques remarques d'Épigraphie Turque ancienne. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 3, s. 33–41.
- BAZİN, L. (1995). Pre-Islamic Turkic Borrowings in Upper Asia. *Diogenes*, S. 43/3, s. 35–44.
- ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcük Varlığı, Karayca–Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- DANKOFF, R. – KELLY J. (1984). *Compendium of the Turkic Dialects*. Cambridge: Harvard University.
- DTS: NADELYAYEV, V. M. – NASİLOV D. M. – TENİŞEV E. R. – ŞÇERBAK A. M. (1969). *Drevneturkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- ECSEDY, H. (1996). Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları. Türkçeye çev.: E. B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 100, s. 185–194.
- ED: CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- ERDAL, M. (1993). The runic grafiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 3, s. 87–108.
- ERDAL, M. (1998). Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion. J. P. Laut – M. Ölmez (hızl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı). Freiburg – İstanbul: Simurg Yayınları, s. 83–96.
- ERDAL, M. (2002). Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. M. Ölmez – S.–Ch. Raschmann (hızl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags. İstanbul, Berlin, s. 51–73.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GRØNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- HAMILTON, J. R. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Paris: Fondation Singer-Polignac.
- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Türkçeye çev.: V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- MALOV, S. YE. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, teksti i perevodi*. Moskva–Leningrad.
- ORKUN, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŌSAWA, T. (2010). Revisiting Khöl–Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate. *Studies on the Inner Asian Languages*, S. 25, s. 1–74.
- OTWF: ERDAL, M. (1991). *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I–II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St–Petersburg.
- RADLOFF, W. (1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk–Dialecte* (O pit slovarya tyurkskih nareçiy) III. St.–Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. 1951. Alte türkische und mongolische Titel. *Journal de la Société Finno–Ougrienne*, S. 55, s. 59–82.
- SCHARLİPP, W.–E. (1995a). China and Tibet as Referred to in the Old Turkish Inscriptions. *Diogenes*, S. 43/3, s. 45–52.
- SCHARLİPP, W.–E. (1995b). Emotionalität in den Jenissej–Inschriften. M. Erdal – S. Tezcan (hrsg.): *Beläk Bitig*. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag). Wiesbaden: Harrassowitz, s. 169–175.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay–Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1964). On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions. *Ural–Altäische Jahrbücher*, S. 35, s. 134–144.
- TEKİN, T. (1987). Manuscripts ouïgours du IXe–Xe siècle de Touen–houang. Textes établis, traduits, et commentés par James Hamilton, Tom. I, II. Paris: Fondation Singer–Polignac., *Erdem*, S. 3/7, s. 249–257.
- TEKİN, T. (1997). Notes on some Chinese Loanwords in Old Turkic. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7, s. 165–173.
- TEKİN, T. (2000). İkinci Bay–bulun (= E 49) Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 10, s. 81–90.
- TEZCAN, S. (1976). Le Conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Mission Paul Pelliot, Documents coversés a la Bibliothèque Nationale III, Manuscrits oïgours de Touen–Houang. Editions Klincksieck, Paris 1971, 204 s. (163–204. sayfalar tıpkıbasım) 4°. *Türk Dili Araştırmaları Yılığı Belleten*, S. 1975–1976, s. 239–243.
- THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Türkçeye çev.: V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TMEN: DOERFER, G. 1967. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III: Türkische Elemente im Neupersischen *ğim* bis *kāf*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- TOPARLI, R. (2003). *Ed–Dürretü'l–Mudiyye fi'l–Lügati't–Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. – VURAL H. – KARAATLI R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, O. (2015). İhe–Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. *Bilig*, S. 73, s. 271–294.
- VEWT: RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais–Ugrilainen Seura.
- VOVİN, A. (2004). Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12–Year Animal Cycle. *Central Asiatic Journal*, S. 48/1, s. 118–132.
- VOVİN, A. (2007). Once again on the Etymology of the title *qayan*. *Studia Etymologica Cracoviensia*, S. 12, s. 177–187.
- ZİEME, P. (2006). Hybrid names as a special device of Central Asian naming. L. Johanson – Ch. Bulut (ed.): *Turkic–Iranian Contact Areas*. Wiesbaden: Harrassowitz, s. 114–127.